
BRANKA TRIVIĆ

OD SVETOG DO SVETOVNOG

U pozitivističko-pragmatskom duhu savremenosti živimo život opčinjeni samozadovoljstvom saznanja da je sve podložno saznanju. Racionalnost je sudbina. Postavši obrazac življenja i mišljenja, prezrivo odbacivši svaku primisao na iracionalno, tamno, intuitivno, nesaznajno — obrazac razumskog i razumnog delanja i mišljenja nije više u velikoj udaljenosti od diktature racionaliteta. Razum počinje da razumljuje i tako, paradoksalno, postaje i sam iracionalan, nerazuman. Dugotrajno, sistematsko obogotvorivanje carstva pozitivnog naučnog saznanja, spretnije ili nespretnije kamuflirano marksističkim žargonom, dovelo je društvenu nauku dotle da onaj deo čoveka i njegovog odnosa prema svetu koji nije eminentno razumski određen i kognitivno prijemčiv — jednostavno amputira ili proglasi rudimentarnim, mutnim, infantilnim ostacima, posve nezanimljivim poljem istraživanja.

Jedna od tih marginalizovanih i »apsolviranih« ljudskih činjenica je, svakako, religijski odnos čoveka prema svetu. Teorijsko promišljanje religijskog fenomena dugi niz godina je na samoj ivici društvene misli kod nas. Sistematski »front odbijanja« obično se opravdava tezom da u naučno-tehnološkoj eri i racionalistički impregniranom »duhu vremena« prestaje potreba za religijskim ispoljavanjem čoveka. Religija je, prema ovako intoniranim interpetacijama, kulturno-istorijski deplasirana činjenica, prisutna u modernoj svesti samo kao nostalglično polusećanje na nevino doba neznanja. U vidnom polju savremenog trenutka uslov beskonfliktnog opstanka je adaptacija na dominantnu ideološku sliku stvarnosti. Zašto, onda, povratak »bivšim bogovima«, zašto misliti ono što više »nije«?

Uprkos optimističkom ateističkom sloganu o smrti boga i »kraju religije«, u poslednje vreme svedoci smo naglog buđenja interesovanja za teme religije i mistike, ne samo u »belom svetu« nego i kod nas. Istraživanje fenomena religije i religioznosti u svetovnom *sađa i ovdje*, sve je neumesnije smatrati duhovno demodira-

nim bavljenjem relikvijama, dokonim spiritualnim vremeplovom. O čemu je reč? Da li je u pitanju prkoseći, kontrakulturni odgovor »razočarane svesti«? Civilizacijski lom? Kriza duha i bekstvo u iracionalno? Razbijanje iluzije da je nemoguća stvarnost kojoj iluzija nije potrebna? Pitanja se množe u nedogled; odgovora nema. Verovatno zato što još nismo naučili ni da pitamo. Zato ovaj tekst »hoće« više da pita nego da »zna«. Povod da se začne je želja da se odbaci predrasuda da je »religijsko kompletiranje« čoveka antikvirano, našem vremenu indiferentno. Utoliko suočavanje sa neulovljivim, izmišćenim bićem religijskog ima smisla. Bezmalobli svi naponi teorijskog ispitivanja religijskog fenomena završavali su u slepoj ulici apriorizama, netolerancije i jednodimenzionalnosti različitih boja: zdravorazumsko-empirijske, pozitivističke, ideološke, dogmatsko-teološke. Najveći broj istraživačkih zahvata religije u nas nije uspeo da se oslobodi dnevno-političke »alergičnosti« prema predmetu ispitivanja. Čini se, isto tako, da su duhu netolerancije doprinosila i dogmatska stanovišta ne malog broja teologa o tome da ateisti nemaju osnovni duhovni i afektivni uslov da govore o religiji. Psihološki i intelektualni uslov promišljanja fluidnog polja religijskog mora biti *otvorena svest*, svest koja ima sebe za pitanje, gde pitanje postoji kao svest.

Neka nam istraživačko polazište bude imenovanje i razotkrivanje zabluda o tome da je religija zabluda. »Umjesto zabluda da je religija puka zabluda, dostojna samo da bude prokazana i odbačena u ime filozofske istine, filozofija (koja nije u zabludi o religiji) uzima religiju kao historijsku činjenicu veoma dugog trajanja i pita se o njenom porijeklu, značenju i sudbini.« Polazeći od nove sazajno-teorijske pretpostavke Andrije Krešića, pokušaćemo da prepoznamo religijske korelate u protivrečnom, mozaičnom biću savremenosti.

U savremenom biću sveta nema više mesta za Boga-ideologa. Vreme diktata tradicionalnog boga na prestolima institucionalnih religija odavno je za nama. Religija odavno nije zakonodavac svetovnog života; istorija više nije integralni deo religije; crkva je definitivno abdicirala iz stvarnog sveta i svakodnevnog života ljudi. Službeni, nebeski eshaton nema više značajnog uticaja na ovozemaljske trivijalnosti, prozu zemlje; on se »bogobojažljivo« oglašava još samo u egzistencijalno-graničnim situacijama. Način života savremenog čoveka, »ogrezao« u stvarnosti ne može se remodelovati po principima »svete porodice«. U pravu su, čini se, istraživači koji ističu da danas ne žive samo ateisti tako kao da boga nema. Čak i vera vernika ima malo uticaja na njihov kalendar svakodnevice. Vrtlog svetovne svakodnevice udaljava i njih od insti-

tucionalnih modaliteta vere. Otuda ima smisla sintagma »nevera vernika«. Velika istorijska smena je izvršena: ideologija i politika inkorporirale su se u prostoru javnog prava. Ali, da li samo javnog?

Pre nego što krenemo dalje, moramo raščistiti sa još jednom teškoćom. Reč je o obaveznosti pojma »bog« kad je reč o religiji. Čini nam se da je neopodno odbaciti tradicionalno-dogmat-ski i zdravorazumski postulat o tome da je religija prisutna samo tamo gde i Bog. Ovo saznajno »utvrđenje« skučava uvid u mnoge manifestacije religioznosti koje ostaju izvan postojećih institucionalnih religija i teoloških sistema. Ovako kratkovidno polazište je prepreka »čitanju« religije u savremenom polivalentnom kulturnom miljeu. Ako, po sili inercije, poznamo religiju samo tamo gde je bog, ne priznajemo li time, makar i prećutno, da se religija i religioznost ne prilagođavaju, ne oslobađaju starih simboličkih kostima. Staviše, i neke poznate svetske religije ne poznaju pojam boga. Opredeljujući se za jedno nekonvencionalnije, relativizovanije shvatanje religioznosti — ono čija je pretpostavka podela stvari na *svete* i *profane* (Dirkem, Elijade) — bićemo u mogućnosti da religiozne primese indentifikujemo i u svetovnoj sferi — u ideološkom prostoru »skrivenih bogova«, licima i naličjima svakodnevlja i masovne kulture, svugde gde su one, mimikrijski skrivene, nevidljive golim okom. Dirkemovo »proročko« zapažanje o tome da je »religija nešto večno, koje je predodređeno da nadživi sve posebne simbole u koje se religioznost nazmenično zaodeva«, nismo skloni da neupitno prihvatimo, ali se nad njim moramo zamisliti, ako smo spremni da sve to prepoznajemo i u svetovnosti.

I posve površan teorijski zahvat u polje savremenosti pokazaće da se političko-ideološka sfera prostire suvereno tamo gde je nekad prebivala religija i religijsko otuđenje. Ona zadire u svaku poru našeg svakodnevlja i privatnosti, do najskrovitijih kutaka svesti. Doista, religijski dogmatizam pokazuje se mnogo žilavijim i vitalnijim nego što smo laički pretpostavljali. Uporedimo li sadržaj svesti *homo religiosusa* i *homo ideologicusa*, otkrićemo među njima mnoge sličnosti. Antiživotni, dogmatski princip tačka je dodira ideološkog i religijskog otuđenja. Mehanizmi nadređenosti i podređenosti, nagrade i kazne, prisutni su i u jednom i u drugom dogmatizmu. Religijski sadržaj se, izgleda, nije povukao sa scene; promenivši kôd, on se samo pomerio i sada lagodno prebiva u svom ideološkom dvojniku; spustivši se sa neba na zemlju, pokazuje nam se u »zemaljskim« modalitetima religioznosti. Boga nema, ali svekoliki vidovi otuđenja su tu: nemamo više *jednog me-*

tafizičkog, ali zato imamo vrlo opipljive, stvarne, agresivne, fizičke posrednike. Zavisnost više nije transcendentna, već neumljivo stvarna; religijska »čuđa« zamenjuju ideološka »čuđa« i »čudotvorci«: tvorac Nacije, Države, Sreće, Mira... Empirijska božanstva potiskuju nekadašnja neempirijska; svetovni kôdovi obrednih uzleta do ovosvetskih i ovostranih vođa i idola, kumira i kultova, zemaljskih bogova i polubogova, ritualna dnevno-politička zavetovanja »bezgrešnim« božanstvima i njihovim putevima — sve to, htelo se priznati ili ne — neodoljivo podseća na svoj sakralno-religijski pandan. Verovatno nismo daleko od istine ako tvrdimo da je pokoravanje anonimnom bogu institucije isto toliko pogubno za čoveka kao i pokoravanje autoritetu onostranoga Boga. »Tu ne treba da nas zbunjuje«, naglašava Esad Ćimić, »što je predmet religije promijenjen; što bog više nije na nebu, nego je, recimo, to postao čovjek na zemlji. To, međutim, ne mijenja ništa na samoj stvari: religija ostaje religija, bez obzira na izmijenjeni predmet... Pri tome je bitno da se čovjek otuđuje, prenoseći na neku drugu silu — svjetovnu ili nebesku — dio neostvarenog sebe...« Ideološko i političko obogotvoravanje sadašnjosti i *statusa quo* javlja se, tako, kao surogat tradicionalne religioznosti. Još je Maks Veber lucidno anticipirao začuđujuću vitalnost religijske dogme u našem vremenu: »Mnogi stari bogovi, lišeni čarolija i u obliku bezličnih sila, ustaju iz svojih grobova, teže da zago-spodare našim životima...« Čim postoji posredovanje između čoveka i čovekovog sveta, javlja se i neminovnost posrednika. Otuđujući posrednici u obličju države, vođe, ideološkog usrećitelja, reinkarnacije su nekadašnjih sve-moćnih bogova. Savremeni čovek je u ideološkim stupicama zavisnosti prinuđen da se klanja autoritetu ideološkog sadržaja, lišen mogućnosti da kritički ispituje sadržaj tog autoriteta. U posvemašnjem ideološkom zaslepljenju i otuđenju, on i nema šansu da stigne do svesti o tome da su pretpostavke koje rađaju ideološku svest, u poslednjoj instanci, one koje rađaju i religijsku svest. Čini se da je moderni čovek ipak sve bliže dešifrovanju mehanizama svetovne religije. Čini se, isto tako, da ga obrasci ideološkog modaliteta svetovne religije vraćaju »starim« oblicima religije. Ima smisla verovati da se stihija religijske osećajnosti može delom objasniti i time što realitet čoveku ne nudi adekvatne odgovore. Priklanjanje proverenim, vremenitim religijskim odgovorima može se shvatiti kao posredna kritika socijalnog života, koji je nedovoljno duhovno artikulisan. »Kad se oblici svetovne religije masovno iskuse kao obične zablude i laži«, kaže Đuro Šušnjić, »onda treba očekivati okretanje velikih društvenih grupa prema onim sistemima ideja, verovanja i vrednosti u koje se ne mogu razočarati (jer se ove

ideje, verovanja i vrednosti ne mogu nikada opovrgnuti iskustvom)«.

Savremeno carstvo scijentističkog saznanja, sveprisutnog objektivizma i relativizma ne pruža čoveku mogućnosti za etičku i stvaralačku autonomiju; svekolika specijalizacija i parcijalizacija ljudskog znanja otvorila je neslućene potencije tehnoloških makrorealizacija, ali je istovremeno uhvatila čoveka u zamke novih otuđenja. U svom »neutralnom« objektivizmu pozitivna nauka sve dimenzije čoveka svodi na one koje su naučno i racionalno objašnjive. Prividna moralna ravnodušnost nauke i tehnike postaje, međutim, bitno *ljudski* neindiferentna. Čovek kao delatni subjekt klasifikuje se u kategorije amoralnih činjenica, pristajući na taj način da bude bačen u novo postvarenje — potpunu etičku ravnodušnost, nepoznatu razdobljima vladavine tradicionalne religije. Ekspanzija naučnog znanja imala je suprotno očekivanjima, dehumanizujuće, dezintegrativno dejstvo na savremeni bitak. Biće sveta i biće čoveka dekomponovano je. »Razvijajući objektivnost, nauka u stvari razvija stalno dvojstvo zmeđu subjektivnog (čovek — subjekt koji se oseća da živi, dela i misli) i objektivnog (posmatrani i manipulirani svet)«, ističe Edgar Moren u *Duhu vremena*. Ultraobjektivno, pozitivno saznanje ne ostavlja mesta za humanističku nauku o čoveku. I tamo gde se oglasi, ova nauka nudi svoj fetišizovani objektivno-pozitivistički kôd. »Subjekat je«, piše Teodor Rožak, »samo iracionalni talog naučne objektivnosti«. O meri otuđenosti savremenog naučnog saznanja rečito govori i nemogućnost komunikacije hermetički zatvorenih specijalističkih kôdova. U nemogućnosti da specijalisti različitih područja razumeju jedni druge, ne iznenađuje čovekovo osećanje skršene nemoći pred naukom. Izgleda da je religija bliža svojim vernicima nego nauka onima koje »usrećuje« svojim rezultatima. Naučni jezik je u toj meri nerazumljiv savremenom čoveku da ostavlja utisak astralnosti, nedodirljivosti, pa otuda i ne čudi osećanje religijskog strahopoštovanja i uvažavanja njegovih »svetih« pojmova. Tako dolazimo do na izgled paradoksalnog otkrića da je i sama nauka izvor idolopokloničke religioznosti i misticizma, iz kojih se rađaju novi kultovi: kult tehnike, kult standarda, kult scijentističke omnipotencije. Objektivistička, pozitivno-naučna zaslepljenost nemotno rađa dvostruku svest u čoveku: empirijsko-racionalnu, materijalnu i transcendentnu, magijsku.

I tako, dok se nauka i ideologija odriču smisla za etičko i smisla za smisao, religija koristi šansu za prodor u moralni vakuum. Religiju mnogi istraživači određuju kao oazu mo-

raliteta u jednom sasvim destruiranom sistemu vrednosti i etičkoj ravnodušnosti društva. U vulgarno-materijalističkom obrascu življenja, diktatu sirovog ekonomizma evidentna je kriza smisla — i socijalno-političkog i individualnog. Moderni čovek često popusti izazovu religijskog »urodenog talenta« za etičko. Bude to ponekad iz nemoci da se u prizemnoj svakidašnjici pronade svetovni smisao, a ponekad i iz osvete prema materijalizmu kao metafizici.

Dčšavši do samih granica racionalnosti, do dna »mita objektivne svesti«, usled ontološke nemogućnosti totalne racionalizacije sveta, čovek se vraća svojoj potisnutoj subjektivnosti kroz magijske i religiozne pokuse uspostavljanja jedinstva sveta. »I dok je moderno prosvjetiteljstvo donekadavno gledalo prezrivo i sa visine na sve mitove kao puke decje pralice, od trenutka te pobune probudila se težnja za mitom, postala je jedna od najvažnijih snaga u životu savremenosti«, zaključuje Gernaru Kriger. Moderni oblici traganja za *arhe* — prvobitnim izgubljenim smislom, neo-orijentalni pokreti madau na Zapadu, buđenje magijske svesti, mnogobrojne varijante »modernog primitivizma« — sve su to oblici buđenja potisnutog subjektiviteta. U kontrakulturnom buntu protiv naučnog saznanja, koje je »zdrobio u paramparcad mitologije... a da nije moglo da predloži čak ni opštu razumljivost«, miadi se opredeljuju za nematerijalne dimenzije egzistencije. Elementi od kojih oni grade svoje novo kulturno zdanje poticu iz različitih kulturnih tradicija. Sinkretički spoj najraznorodnijih verovanja i tradicija (zen-budizam, okultizam, astrologija, dalekoistočne religije i filozofije, spiritizam, magija...), poznat pod zajedničkim imenom »nova gnosa«, odiše mističizmom i religioznošću. Prezrivo etiketirati ovaj neo-arhaiski miadalacki zov kao prolaznu modu znaćio bi ne shvatiti njegovu sustinu, ne shvatiti da je on antropološka, kontrakulturna reakcija na otuđeno scijentističko saznanje, u kome gotovo da više i nema mesta za čovekovu subjektivnost. Iako pobuna potisnute emotivnosti protiv tehnokratskog totalitarizma, ideološkog monizma i socijalnog inženjeringa nije imuna od mreže mističkih i religioznih otuđenja, njen antropološki naboj sadržan u traganju za ontološkom istinom, skrivenom u »parcijalnoj samosvesti« savremenog naučno-tehničkog saznanja, ne sme se zanemariti. Vidimo, dakle, da ni polje ultraobjektivnog naučnog saznanja nije otporno na sadržaje religijske svesti. Izgleda da su u pravu teoretičari koji uvidaju da bogovi ne mogu umreti prerano. Lišena fetiša »objektivnosti« i »etičke neutralnosti«, nauka nam se i sama ukazuje kao oblik društvene svesti koji je sposoban da »kreira« svoje mitove i bogove. To što oni govore ezote-

ričnim jezikom kibernetike ne umanjuje njihovu onostranu božanstvenost. Tehničko posredovanje ljudske svesti stvarnost je na koju, sa nemoćnom rezignacijom, savremeni čovek pristaje. Naši tehnološki izumi postaju sve kompleksniji i kompletniji, mi — sve fragmentarniji i ništavniji. Izgleda da je danas tehnički logos transcendentniji čoveku nego što mu je ikada bio tradicionalni Bog. Jedan tip religioznosti transponovan je u drugi. To što savremeni naučnik ponosno ističe zastavu svog ateizma govori samo o njegovom nedostatku kritičke svesti prema racionalno-empirijskom fetišizmu, kao surogatu tradicionalne religije; takav ateizam, u svojoj zaslepljenosti, ne shvata da religija ne izrasta iz »greške u mišljenju«, nego iz unutrašnjeg osećanja nemoći i zavisnosti. Racionalno-naučno »ukidanje« religije, koje vodi u militantni ateizam, najčešće i samo liči na religiju; ovaj tip ateizma, naime, nema svest o tome da religijska istina nije racionalna, već bitno nad-racionalna i da se, prema tome, ne može prevladati racionalnim uvidom. Tako se saznajni dogmatizam u tumačenju religije pretvara u »obrnutu religiju«, »teologiju bez boga«. »Ateizam« koji rađa racionalistički redukcionizam svodi se na »razočaranu religiju«, jer mu je religija pretpostavka bez koje ne može da opstoji. Ovaj najčešće prisutan, »naučno« fundiran antiteizam slep je za istinu o tome da religija ne može biti prevladana pukim zamenjivanjem religijskih kriterija istine naučnim. Nauka i tehnologija, videli smo, ne samo da nisu u stanju da potisnu religijske oblike svesti, već rađaju i sopstvene. Otuda je kritička svest o granicama naučnog saznanja jedina mogućnost kritike religije.

Promišljanje religijskog fenomena mora se dovesti u neposrednu korelaciju sa savremenim civilizacijsko-kulturnim trenutkom. Ono što je najočiglednije u kulturnoj »dijagnozi« savremenosti moglo bi se prepoznati kao raspad tradicionalnog sistema vrednosti i razorna moralna indiferentnost. Zvučni humanistički, tradicionalno-filozofski slogani klasične kulture rastvoreni su u svakodnevlju kulture industrijskih društava. Jedan stari vrednosni sistem pomerio se u neizvesnost novih traganja. Onih koje nudi masovna kultura. Svojim utilitarno-pragmatiskim mehanizmima ova kultura se podatno daje potrošačkom stilu življenja i sama ga stvara. Njeno biće je kosmopolitično, ideološko, homogenišuće. Počiva na humanističkoj paralaži harmonije delova i celine i stvaranju privida istinskih promena, u cilju očuvanja statusa quo-a. U nastojanju da sve što je autentično, nesvodiva vrednost, preobrati u prometnu vrednost, tržišni mehanizam masovne kulture i samu ljudsku svest pretvara u robu široke potrošnje. Pogrešno bi, međutim,

bilo misliti da su pragmatizam i utilitarizam masovne kulture lišeni religioznih, mističkih i mitotvoračkih potencija. Moderna osećajnost »duha vremena« zahteva nove svetovne transcendencije; ona hoće da se projektuje u bogove sa filmskog i TV ekrana, potrošačkog džet-seta, u »zvezde« i njihove zvezdane staze. »Bitlsi«, kaže Esad Ćimić, »nisu stvar samo muzičkog ili modnog ukusa; oni su ,svete krave' jednog doba koje je ostalo bez obreda i svetih predmeta...« Religijski i magijski sastojak ušao je »na mala vrata« u naše vreme. Gotovo svuda su prisutni pokušaji zamene. Religijska svest sve više impregnira svetovne sadržaje. Magijsko-ritualni dodir moguće je identifikovati u mnogim obličjima masovne kulture, ideologije, omladinskih potkultura, svakodnevnog života. Elementi civilizacijsko-tehničkog učinili su da čovekov životni prostor postane nepodnošljivo bezličan. Postvaren, sveden na ulogu *homo fabera*, izgubivši veru u drugog čoveka i samog sebe, pojedinac je izgubio i sam smisao za smisao. Tako će Đuro Šušnjić istaći da »moderni čovek liči na regruta koji se ne ostavlja na miru, koji uvek mora da nešto radi, čija pažnja je uvek usmerena na nešto spoljašnje. *To je način na koji se čovek sprečava da misli o sebi i na sebe...* Čovek se izjednačio sa akcijom. On je svestan, ali nije samosvestan. *Njemu nedostaje samosvest, iako svesti ima na pretek. On je razuman, ali nije uman*«. U totalnom prekidu neposredne komunikacije sa svetom i sobom, on se okreće kompenzatornim mehanizmima religijskog i magijskog. Religiju i njene surrogate može naći svugde jer smrću boga, suprotno Hajdegerovoj slutnji, mesto boga nije ostalo prazno.

Nasuprot racionalističkom negiranju religije, Marksovo poimanje religije ne vodi negaciji boga, već afirmaciji čoveka. Pretpostavka prevladavnja religiozne svesti je prevladavanje zbiljske zavisnosti koja religiju rađa; religijska beda jednim delom je izraz stvarne bede, a drugim protest protiv nje.

Sociološki pristup osvetljavanju suptilnog religijskog fenomena pruža uvid u dijalektiku odnosa otuđene zbilje i otuđene svesti. Ipak, čini se da religijska svest ostaje zagonetka koja se ne dá sasvim misliti i domisliti. Odgovoriti na pitanje što je religija značilo bi odgovoriti i na pitanje šta je čovek. Može li čovek, ikada, sam sebe mišlju obuhvatiti? Nije li odviše velik da bi sam sebi bio dostatan? — pitamo se zajedno sa Rožeom Garodijem. Može li se ukinuti čoveku bog? Pitanje boga je, izgleda, pitanje čovekove transcendencije. Ne sanja li, kako reći Kami, svaki čovek da postane bog? »Ako pod religijom u širem smislu shvatimo i većitu čovekovu radoznalost pa i strasno bav-

ljenje njegovo pitanjima koja imaju metafizički karakter, a koja se odnose na poreklo, smisao i kraj čovekova života, pitanjima koja je Dostojevski, istina, nazvao, „prokletim pitanjima“, ali bez kojih mu je čovek bio nezamisliv, onda ponovo dolazimo, želeli to ili ne, na univerzalno značenje religije i njenu neprekidnu aktuelnost«. Možda je ovo proširenje pojma religioznosti Vladete Jerotića nekima neprihvatljivo, ali je svakako podsticajno za buđenje novih pitanja, na koja dosad nismo navikli. Rationalističko-dogmatsko negiranje boga ukida sve upitnosti o svetu i ljudskoj realizaciji. Ono kao odgovor nudi magičnu formulu antireligioznog manihejzma. U antropološko-psihološkom poimanju religije, pak, stvari stoje mnogo upitnije, nedefinitivnije. Ako oslušnemo njegove argumente, videćemo da je konačnost čovekove egzistencije jedan od bitnih psiholoških izvora religije i religioznosti. »Činjenica smrti«, naglašava Esad Ćimić, »transcendira sve ekonomske strukture i sve političke sisteme. Ona je — a kad to neće biti! — jedno od moćnih vrela religije«. Ontološki usud konačnog ljudskog bića je čežnja za beskonačnošću. Ova se pak, može dosegnuti jedino u svesti.

Aludirajući na izvestan redukcionizam prisutan u hipostaziranju društvenih korena religije, Ernst Bloh lapidarno primećuje da će u uslovima potpuno slobodnog društvenog sveta marksistima ostati samo još jedan zadatak: da izmisle travu protiv smrti. Ontološka nužnost čovekove konačnosti, ostaće, sva je prilika, relativno trajan izvor religioznosti. Ako je do sada religija najmoćnija »alternativa pobede« nad smrću i dostizanja beskonačnosti, ima razloga verovati da će se ona, u transformisanju oblicima i modalitetima dugo obnavljati.

Sažetim uvidom u mimikrijske transformacije religijske svesti u savremenoj stvarnosti, želeli smo da se otvorimo predmetu raznišljanja i sopstvenoj upitnoj svesti, ne govoreći ni u priilog ni protiv religije, nego o njoj i povodom nje.